

ПРОБЛЕМИ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

Карпатський регіон — територія Закарпатської, Івано-Франківської, Львівської та Чернівецької областей — здавна привертає увагу численних дослідників, любителів незайманої краси лісів і гір, майстрів пензля й художнього слова. Багатим і різноманітним є і його природоресурсний потенціал, складними тут є і соціоколонічні проблеми. Займаючи 9,4% території України та налічуючи 12% її населення, Карпатський регіон продукує 10% обсягу валової промисловості на 13% продукції переробних галузей агропромислового комплексу республіки¹.

Велику роль у структурі промислового комплексу регіону впродовж всіх післявоєнних років відіграє група галузей природно-ресурсної орієнтації (гірничо-добувна, паливна, лісова, целюлозно-паперова, хімічна), що не сприяє тут оптимізації природокористування та поліпшення екологічного стану. Карпатський регіон характеризується значною неоднорідністю показників екологічної ситуації, йому об'єктивно притаманні галузеві і територіальні диспропорції. Навіть в пообласному розрізі простежуються екологічні контрасти. Так, у 1991 р. питомі викиди шкідливих речовин в атмосферу Івано-Франківської області (28,4 т/км²) перевищували відповідний показник по Закарпатській (11,5 т/км²) і Чернівецькій (14,4 т/км²) областях. При цьому питомі викиди шкідливих речовин на Львівщині (22,0 т/км²) близькі до середньо-республіканських (23,7 т/км²)². Кризову ситуацію тут загострюють головним чином підприємства хімічної та нафтохімічної промисловості — Роздольське і Яворівське виробничі об'єднання "Сірка", Стебниківський калійний завод, Дашавський завод технічного вуглецю, Калуське виробниче об'єднання

"Хлорвініл", Івано-Франківський завод тонкого органічного синтезу, Сокальський завод хімічного волокна, Львівський, Дрогобицький, Надвірнянський нафтопереробні заводи та ін. На ці галузі промисловості у Львівській області, наприклад, припадає 5,7% всієї промислової продукції, в ній зосереджено понад 20% основних фондів³.

Досить актуальною для Карпатського регіону України є проблема залучення до господарського обороту вторинних матеріальних ресурсів. Як відомо, лише на території Львівсько-Волинського басейну діють понад 20 шахт, які щороку складають 10—15 млн. т відходів (нині їх нагромадилося у відвалах близько 90 млн. т). Рівень використання цих відходів становить усього 2% (головним чином для підсищення шляхів⁴).

Функціонування хімічних, енергетичних виробництв у Карпатському регіоні викликало значне забруднення водних ресурсів. Сотні гірських потічків і потоків несуть свої чисті води на рівнину. В регіоні Українських Карпат налічується 31 тисяча малих річок і потічків, понад 2300 ставків загальною площею 131,2 тис. га і об'ємом води 144,3 млн. м³. Від їх водності та чистоти залежить стан ряду великих рік західного регіону держави, перспектив його економічного розвитку і водопостачання. Нині важливо припинити обміління, замулювання й забруднення малих річок, активну ерозію ґрунту, розорювання заплав, вирубування прибережних насаджень, випрямлення русел тощо. Середньорічний стік Карпат становить 18,65 км³ води, або 37,3% стоку, що формується на території України. Близько 43% карпатського стоку припадає на Закарпаття, найменше — 1,3 км³ — на Чернівецьку область. Відтворення рибних запасів малих річок та інших водойм Карпат значно знизилась у результаті регулювання річкового стоку гідробудівництвом, забрудненням водойм промисловими і комунально-побутовими стоками.

Напружена екологічна ситуація в Карпатському регіоні вимагає додержання оптимальних норм приро-

докористування і проведення системи природоохоронних заходів з метою забезпечення сприятливих для життя людей умов середовища, економічного розвитку регіону і збереження його унікальної природи. Незважаючи на це, незадовільно велось у 1985—1990 рр. будівництво водоохоронних об'єктів, особливо в Івано-Франківській області, де й так вкрай напружене екологічне становище. Лабораторні дані свідчать, що погіршилися хімічні показники якості води в річках Карпатського регіону, особливо в річках басейну Дністра, Західного Бугу. Басейни річок не лише забруднені високими концентраціями азоту амонійного, азоту нітритного, нафтопродуктів, смол, але й відбувається виснаження водоносних горизонтів підземних вод що найбільше стосується Прикарпаття⁵. Погіршує ситуацію також інтенсивне водоспоживання у промисловості та сільському господарстві, що супроводжується збільшенням скидання неочищених стічних вод до річок, а це, в свою чергу, призводить до значного порушення їх гідрологічного режиму і санітарного стану.

Щорічно у водойми регіону Українських Карпат скидається понад 40 млн. кубометрів забруднених стоків, або чверть усіх забруднених стоків республіки. Вони мають такі високі концентрації забруднювачів, що для їх розведення до нормального рівня нині недостатньо всього річкового стоку регіону. Підлягає регулюванню і розчищенню понад 12 тис. км малих річок. У 1991 р. найбільший обсяг — 60,6 млн. м³ — стічних вод скидался у Львівській області, з яких 3,1 млн. м³ — взагалі без очищення, в Івано-Франківській — 46,2 млн. м³, без очистки — 6,1 млн. м³, Чернівецька область — відповідно — 39,6 і 0,5 млн. м³, Закарпатська — 27,8 і 1,5 млн. м³. У Львівській області в силу об'єктивних причин використовується значно більше прісної води (у 1991 р. — 538,4 млн. м³), ніж в інших сусідніх областях. А це значною мірою зумовлює її дефіцит, особливо в міських агломераціях⁶.

Помилкова лінія на збільшення питомої ваги земле-

робства в структурі сільськогосподарського виробництва, особливо в гірських і передгірських районах Карпат, спричинила та прискорила ряд негативних процесів у стані земельного фонду регіону. Загальна площа порушених земель у 1991 р. становила понад 22 тис. га (12% республіканських), відпрацьованих — близько 5 тис. га (11%). Забезпечення населення рільлею по регіону становить 0,29 га/чол., при 0,67 га/чол. в цілому по Україні. Особливо низьким є цей показник у Закарпатській області — 0,1 га/чол., трохи більшим в Івано-Франківській та Львівській областях — 0,3 га/чол., Чернівецькій — 0,4 га/чол.⁷ Наявність гумусу — родючого прошарку ґрунту — постійно зменшується і в 1991 р. становила тут в середньому 2,7%. Гостро стоїть питання в Карпатському регіону про надмірне використання мінеральних добрив та отрутохімікатів, які забруднюють середовище, нагромаджуючись у ґрунті, воді, шкодячи фауні і флорі.

Розорення земель на схилах, знищення захисних насаджень на ерозійно небезпечних ділянках, безгосподарське вирощування на них пропасних культур стимулюють ерозію ґрунту, перш за все, водну. На території Карпатського регіону на початку 90-х рр. було 438 тис. га еродованих сільськогосподарських угідь, в тому числі 282 тис. га — орних земель. Ерозія ґрунтів особливо поширена в Івано-Франківській та Чернівецькій областях, де значна частина родючих угідь розташована на схилах. На території Львівської, Івано-Франківської та Чернівецької областей у загальній площі еродованих земель питома вага орних становить відповідно 71,5%, 72,5, 64,5. На Закарпатті ерозійні процеси найбільш розвинуті на природних кормових угіддях, які становлять 64,6% від загальної кількості еродованих тут земель⁸.

Поряд з ерозією ґрунтів, під впливом неправильної господарської діяльності, почастишали такі шкідливі стихійні явища, як вітровали, буреломи, зсуви і повені, які завдають народному господарству регіону величезної шкоди. Ерозійні та інші негативні процеси активізувалися також у зв'язку з прокладенням поперечних тру-

бопроводів, зруйнуванням гребель на гірських річках, безсистемним видобуванням будматеріалів у численних кар'єрах (у тому числі в річках) і т.ін.

Більше десяти науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій регіону задіяні у виконанні програми робіт по охороні та раціональному використанню земельних ресурсів, протиерозійному захисту ґрунтів. Активно розробляються також методи біологічної рекультиваци земель, порушених гірничовидобувними роботами на відкритих кар'єрах ряду природних ресурсів. Загалом ерозійними процесами нині охоплено 50% території Карпатського регіону, спостерігається прискорення карстових процесів, пов'язаних з видобутком сірки та калійних солей⁹.

Найважливішим природним багатством Українських Карпат є ліси. Вони становлять 14,9% площі та 32,4% запасів деревини України, займають у цілому 40,2% території регіону. Тут ростуть найбільш продуктивні в Європі смерекові, ялицеві й букові ліси, зосереджена майже половина всіх відомих на Україні видів рослин і тварин. Рослинний покрив Українських Карпат має велике ґрунтозахисне, водорегулююче та кліматотворче значення. На їх територію припадає близько 33 млрд. м³ опадів на рік. Провідною й традиційною галуззю регіону є лісова та деревообробна промисловість¹⁰.

Історична та екологічна доля лісів Українських Карпат дуже складна і суперечлива. За свідченням статистики, на рубежі XIX—XX ст. сированна база лісової промисловості регіону була значно виснажена. На території західних областей України працювали польські, румунські та угорські ліспромисловці. Ліси Карпат в силу своєї цінності підпадали під посилені вирубки, особливо смерекові насадження, які давали на світовому ринку високі прибутки. Так, на Буковині за 1847—1929 рр. лісистість зменшилась з 43,4 до 24,6%. За цей період тут було вирубано 150 тис. га насаджень, а посаджено лише 1,0 тис. га лісокультур¹¹. За 17 років (1919—1936 рр.) інтенсивної експлуатації лісів Закарпаття їх площа ско-

ротилася на 180 тис. га¹². Загалом на території західних областей України за період 1923—1938 рр., за даними дорадянської статистики, лісова площа зменшалась на 60 тис. га. У гірські райони шаблонно переносилися методи рівнинного лісокористування, що не забезпечувало розширеного відтворення лісових багатств Українських Карпат.

Сильно постраждали карпатські ліси у період лихоліття Другої світової війни, коли лісовому господарству та лісовій промисловості регіону було завдано колосальної еколого-економічної шкоди.

Труднощі й протиріччя відбудови господарств України у сталінські роки зумовили значну потребу у деревині, джерелом якої в основному стали ліси регіону. В результаті інтенсифікації розробок лісосировинних ресурсів Карпат, які компенсували нестачу багатьох необхідних матеріалів, економіка України лише за 1944—1953 рр. одержала 150 млн. м³ деревини. За ці роки обсяг лісозаготівель у Закарпатській, Івано-Франківській та Львівській областях досяг 70,1 млн. м³, що склало 46,8% потреб у деревині по республіці¹³. Недосконалою була і технологія відновлення лісів. Невраховування особливостей монокультурного лісівництва у Карпатах призвело до появи масових вітровалів, від яких лише за 1957—1964 рр. загинуло понад 20 млн. м³ хвойних лісів на площі близько 520 тис. га.

Поліпшення процесу лісокористування в Карпатах ускладнювалось недосконалою структурою його організації, відсутністю єдиного дбайливого господаря. Наприклад, в середині 50-х рр. у лісах Івано-Франківської області крім лісгоспів та ліспромгоспів, що займалися відповідно відновленням і заготівлею деревини, діяло 6165 різних лісозаготівельних організацій, підпорядкованих 42 колишнім союзним і республіканським міністерствам та відомствам. Вони не несли відповідальності за стан лісів після закінчення в них робіт. В результаті, за підрахунками дослідників, на кожній лісосіці, не беручи до уваги відходів, залишалось

на гниття понад 10—15% заготовленої високоякісної деревини. А лісгоспи, не маючи достатньої кількості техніки й кадрів, не могли справитися після цього з лісовідновленням на величезних площах. Лісове господарство, лісозаготівельна та лісопереробна галузі розвалилися порізно. Таке лісокористування привело ліси Карпатського регіону на кінець 50-х рр. до вкрай незадовільного стану, порушень вікової та породної структур, значних площ вітровалів, масових осередків короїдів тощо.

Загострення протиріч між постійно зростаючими потребами господарства у лісосированих ресурсах та можливостями їх задоволення зумовило необхідність зміни форм і характеру лісокористування у Карпатах. У кінці 1959 р. на території Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей був проведений “Карпатський експеримент”, в результаті якого вперше на Україні утворилися комплексні лісові підприємства — ліскокомбінати, що об’єднали весь технологічний процес, починаючи з посадки лісу та закінчуючи його глибокою переробкою¹⁴. Багато зробили вони протягом 60—80-х рр. для покращення комплексної переробки лісосировинних ресурсів, залучення різних видів деревних відходів до технологічного процесу і за рахунок цього нарощування виробництва необхідної продукції. Лише за період 1960—1981 рр. у гірських умовах Українських Карпат утворені тут виробничі об’єднання “Прикарпатліс”, “Закарпатліс” та “Чернівецьліс” на сучасному агротехнічному рівні посадили 230 тис. га лісокультур, більш як 8 тис. га лісів на кам’янистих гірських схилах, які довгий час вважалися “мертвими”, реконструювали 23 тис. га малоцінних та непродуктивних насаджень¹⁵.

Разом з тим в останні десятиріччя на стан лісів та характер їх використання в регіоні Українських Карпат негативно вплинули надмірне нагнітання індустріального потенціалу та його екстенсивний розвиток без поглибленого наукового аналізу та врахування реальних еколого-економічних можливостей західних областей рес-

публіки. Якщо частина Карпатського регіону у валовій продукції промисловості країни в кінці 80-х рр. перевищила 10% загального обсягу, то питома вага машинобудування регіону в структурі промисловості республіки досягла 30%. Особливо перевантажена промисловістю Львівщина, де її в 2,5 рази більше, ніж в середньому в Україні¹⁶. В області розташоване 531 підприємство, 19 з них — хімічні. В результаті поступового зростання господарських диспропорцій, значно погіршилась і загальна екологічна ситуація в Карпатському регіоні. Посилення антропогенного впливу на ліси зумовлено як об’єктивними глобальними факторами, так і вкрай недостатньою природоохороною роботою багатьох колективів підприємств регіону, зокрема, його ведучих галузей приладо- й машинобудування, хімічної промисловості, будівельних матеріалів по видобутку та переробці нафти і газу, калійних, сірчаних і деяких інших видів місцевих корисних копалин. Значні промислово-транспортні забруднення вже сьогодні досить несприятливі для здоров’я населення, а в окремих випадках, на думку вчених, вже критичні, фактично призвели до деградації соціоекологічного середовища багатьох індустріальних міст та районів Карпатського регіону й відчувається далеко за її межами. Це зумовлює зростання потреби людей в екологічно здоровому середовищі, розширенні можливостей рекреації в лісах поблизу міст та в Карпатах. Технологічна недосконалість накопиченого у регіоні промислового потенціалу, вирубка лісів, нерациональне впровадження у сільське господарство меліорації та хімізації, недостатня кількість спеціалізованої техніки, максимально пристосованої до ведення землеробства в передгірних та гірських умовах, інтенсивна ерозія ґрунтів та ряд інших факторів зумовили загальне погіршення екології Карпат, зменшення лісистості в цілому майже вдвоє, продуктивності рослинного покриву — на 25—30%, запасів рослинної маси — в 4—5 разів і водночас збільшення в 2,8 рази поверхневого стоку, який нині тут досягає 5 млрд. м³ на рік, трансфор-

мацію, переважно в колгоспах, значних площ високопродуктивних гірських лісонасаджень, у сільськогосподарські угіддя — луки, ріллю, рідколісся і чагари, значні збитки від повеней та селів; що в результаті цього призвели до безповоротної втрати загалом територією Українських Карпат 3,5% сонячної енергії щорічно, значного зменшення випаровування та інших регіональних кліматичних змін¹⁷. Нині площа зараженості лісів шкідниками тут досягає 25% лісового фонду, а в окремих місцях — 50—80%.

За останні 100 років у Карпатах зникло близько 30% джерел і витоків. А кількість хижих птахів за цей же період зменшилась у 100 разів. Щоб зберегти природу Карпат хоча б на сучасному рівні, треба відвести під заповідники десяту частину їхньої площі. На сьогоднішній день площа заповідного фонду Карпат становить усього 0,5% їх території, тоді як у сусідній Угорщині це показник перевищує 4,6% території країни¹⁸.

Досить значної шкоди екології Карпат наносять і непередумані вирубки лісу. Крім того, що планові вирубки досить довгі роки проводились з порушенням науково обгрунтованих нормативів, десятки тисяч гектарів лісу вирубано під час будівництва колишніх союзних і міжнародних трубопроводів, яких нараховується аж 11, високовольтних ліній електропередач, які перетинають Карпати¹⁹. У зв'язку з цим лісистість їх скоротилася до 55%. Щоб це не закінчилося природним зубожінням гір та передгірних районів, соціоекологічний імператив обумовлює нині необхідність розробки та реалізації принципово нової концепції економічного розвитку краю на основі визнання об'єктивних, науково обгрунтованих перспектив і пріоритетів створення збалансованого територіального еколого-економічного комплексу в регіоні Українських Карпат, визначення тут загальних і специфічних рис структурної та інвестиційної політики, виходячи з курсу на радикальне реформування суспільного виробництва.

Елементи нового підходу до розвитку краю важко,

але починають поступово формуватися. Зокрема, оптимізація лісокристування та розширення мережі заповідних територій у регіоні Українських Карпат нині великою мірою залежить від раціонального розміщення продуктивних сил, орієнтації на невеликі, екологічисті підприємства. У зв'язку з цим, наприклад, ще у 1987 р. було прийнято рішення про припинення нового промислового будівництва у найбільшому центрі регіону — Львові та значне обмеження його в області. В 1988 р. завдяки прициповій позиції обласних органів було відмовлено різним колишнім союзним міністерствам і відомствам у розширенні або будівництві 20 львівських промислових підприємств, зокрема, у розширенні потужностей заводу технічного вуглецю в Дашаві та будівництва підприємства по виробництву копролактаму в Яворівському районі та ін.²⁰ З 1988 р. на території держлісфонду Львівщини ведеться авіаційна охорона лісів. У 1989 р. на території Львівщини вперше проводився експеримент по введенню плати за природокористування та забруднення оточуючого середовища, значно зросли санкції до підприємств та громадян, які порушують діюче законодавство. З відрахувань підприємств-забруднювачів створено фонд охорони навколишнього середовища регіону²¹.

В інтересах подальшої оптимізації еколого-економічних стосунків у регіоні Українських Карпат варто поступово переорієнтувати його з індустріального у лікувально-реакційний та оздоровчий з обмеженим будівництвом промислових підприємств. Вже сьогодні тут функціонує один з найперспективніших рекреаційних гірських районів України, де щорічно відпочиває близько 3 млн. чоловік і в найближчі роки їх чисельність зросте в кілька разів. Українські Карпати нині щорічно приймають 5% туристів з різних куточків колишнього Союзу, 4% хворих, що потребують санаторно-курортного лікування та оздоровлення, понад 1% відпочиваючих на базах у будинках відпочинку. На долю регіону припадає більше 15% загальної кількості турбаз

республіки²². Поряд з організованою рекреацією значного поширення тут набув самодіяльний короткочасний туризм і відпочинок. За оцінками спеціалістів, у регіоні Українських Карпат природно-ресурсний потенціал щорічного санаторно-курортного лікування складає понад 9 млн. чоловік, довготривалого відпочинку й туризму — близько 13 млн., короткочасного — 50,3 млн. чоловік. Подальший розвиток рекреаційного та курортного комплексів у гірських та передгірних районах дозволить підвищити їх соціально-економічний рівень. У Карпатському регіоні нараховується майже 800 різноманітних і унікальних за своєю лікувальною дією джерел мінеральних вод. А окремі гірські масиви за рельєфом і кліматом сприятливіші від альпійських, можуть бути включені до міжнародної системи гірськолижного спорту, туризму та відпочинку.

Тому потрібно широко розвивати рекреацію, тим більше, що досвід сусідніх країн показав, що організована рекреаційна індустрія, виконуючи надзвичайно важливу соціальну функцію, може забезпечити високий економічний ефект і практично не наносити шкоди навколишньому середовищу. Для цього потрібна висока культура рекреаційної діяльності, науково обгрунтоване визначення рекреаційного потенціалу регіону, суворий контроль за тим, щоб рекреаційне навантаження не перевищило допустиму для місцевих екосистем оптимальну норму. Відновлення порушеної динамічної рівноваги гірських і передгірних екосистем Українських Карпат, ліквідація негативних наслідків нераціональної господарської діяльності, вимагає переорієнтації всієї економіки регіону.

Подальша оптимізація тут соціоекологічних стосунків можлива лише за умов формування нового екологічно-орієнтованого господарського механізму в незалежній Українській державі, встановлення пріоритету закону і територіального управління в питаннях природокористування та охорони довкілля, стимулювання екологічного бізнесу, продуманого податковою політикою.

Все це поступово неодмінно приведе до зміни соціоекологічної функції регіону Українських Карпат, природні, перш за все лісові ресурси якого виключно з джерела сировини повинні перетворитися на фактор стабілізації навколишнього середовища краю — одного з найбільш перспективних в Україні районів рекреаційного природокористування, разом з тим продовжуючи активно впливати на його соціально-економічний розвиток.

ПРИМІТКИ

¹ Долішній М. Регіональні проблеми економічного і соціального розвитку України // ЕРУ. - 1991. - № 5. - С. 20.

² Охорона навколишнього середовища та використання природних ресурсів України: Статистичний щорічник. - К., 1992. - С. 55.

³ У дзеркалі статистики // Вільна Україна. - 1991. - 25 трав.

⁴ Долішній М. Інтенсифікація виробництва і актуальні завдання регіонального природокористування // ЕРУ. - 1990. - № 4. - С. 69.

⁵ Поточний архів Мінприроди України. Фонд постійного зберігання. - Оп. 1. - Спр. Доповідна записка Держкомприроди УРСР від 6 трав. 1990 р. "Про раціональне використання водних ресурсів і програму поліпшення їх санітарного стану та гідрологічного режиму на період до 1995 р.". Арк. 1; Бюлетень Виконавчого комітету Львівської обласної Ради народних депутатів. Львів, 1992. - Вип. 1. - С. 2-6

⁶ Охорона навколишнього середовища та використання природних ресурсів України: Статистичний щорічник. - К., 1992. - С. 30, 36.

⁷ Там само. - С. 66.

⁸ Там само. - С. 72.

⁹ Основні показники охорони навколишнього середовища Львівської області за 1985-1989 рр.: Статистичний збірник. Львів, 1990. - С. 4-11.

¹⁰ Голубець М. Майбутнє Українських Карпат // Вільна Україна. - 1988. - 26 квіт.

¹¹ Чекін В.П., Герушинський З., Оксанич Э., Івашова А.

Лесное хозяйство и лесная промышленность Западных областей Украинской ССР. - Львов, 1967. - С. 30.

¹² Там само.

¹³ Лесной комплекс в Карпатах. - М., 1983. - С. 10.

¹⁴ Украинские Карпаты. Природа. История. Экономика.

Культура: В 4-х т. - Т. 2. - История. - К., 1989. - С. 209-210.

¹⁵ Васюта С.І. Лісокористування в Українських Карпатах: етапи, тенденції, перспективи // Проблеми історичної географії України. - К., 1991. - С. 112.

¹⁶ Там само. - С. 113-114.

¹⁷ Украинские Карпаты. - Т. 1. - Природа. - С. 185-187; Голубець М. Вказ. Праця.

¹⁸ Долішній М. Інтенсифікація виробництва і актуальні завдання регіонального природокористування // ЕРУ. - 1990. - № 4. - 71.

¹⁹ Украинские Карпаты. - Т. 3. - Экономика. С. 167.

²⁰ Котик Б. На пороге второго тура // Раб. газета. 1989. 19 апр.

²¹ Домбровская Д. Экология - забота общечеловеческая // Львов. правда. - 1989. - 4 марта; Над лесом воздушный патруль // Львов. правда. - 1988. - 14 июля.

²² Генсірук С., Гайдарова Л. Проблеми природокористування в Західному регіоні УРСР // ЕРУ. - 1989. - № 6. - С. 81